

УДК 930.2:316.347

М.І. Агаркова

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СВДОЦТВ МІФОЛОГІЇ В СПРАВІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Розглядається проблема теоретичного осмислення міфології індоіранських народів та методологічного використання джерел міфотворчості для етнічної інтерпретації археологічних матеріалів.

Ключові слова: *індоіранські племена, міфологія, етнічна ідентифікація, Рігведа, Авеста, праба-тьківщина індоєвропейців, рештки свійських тварин.*

Рассматривается проблема теоретического осмысления мифологии индоиранских народов и методологического использования источников мифотворчества для этнической интерпретации археологических материалов.

Ключевые слова: *индоиранские племена, мифология, этническая идентификация, Ригведа, Авеста, прародина индоевропейцев, останки одомашненных животных.*

Look through the problem of the theoretical understanding to Indo-Iranian mythologies and methodological use the mythological sources for ethnic determination of archeological material.

Key words: *The Indo-Iranian tribe, mythology, ethnic identification, Rigveda, Avesta, Indo-European ancient native land, remains of domesticated animals.*

Постановка проблеми. В рамках індоєвропеїстики однією з головних та досі не вирішених залишається проблема походження та ранньої історії індоіранських племен, а також проблема пошуку цим племенам відповідників на рівні археологічних джерел (культур). Головна складність полягає насамперед у комплексності та міждисциплінарності проблеми.

Використання археологічних та будь-якої іншої групи джерел для етнічної інтерпретації практично не можливе без застосування свідомості міфології, семіотична дешифровка яких і порівняння їх з лінгвістичними та етнографічними даними – завдання надзвичайно важке і відповідальне. Звідси актуальним питанням постає проблема методологічного використання міфотворчості для етнічної інтерпретації археологічних матеріалів та виявлення труднощів, що виникають перед дослідниками під час її використання. На жаль, в індоєвропеїстиці бракує праць теоретичного характеру про моделюючу роль міфу, а поодинокі спроби ввести у методологічний простір міф не як присутність текстових реалій міфічного походження, а як багаторівневу системну єдність викликають різкі дискусії. Нагальна потреба в дослідженнях, які б висвітлювали загальні закономірності функціонування та прояву міфогенних аспектів назріла давно, що вочевидноється на тлі загальнонаукового зацікавлення міфом.

Теоретичне осмислення міфології та її присутності в людській культурі настільки різноманітне, що синтезована уява про неї породжує велику кількість концепцій, теорій та методологічних шкіл. **Аналіз основних досліджень і публікацій** дозволяє виявити дві основні методологічні доктрини вивчення міфу. Перша використовує метод реконструювання давньоіндоєвропейської міфології, шляхом застосування етимології індоєвропейських мовних одиниць. Цікаво, що формування індоєвропейської проблеми та системне осмислення міфології майже дорівнює в часі. Логіка аналізу зводилася до розробленої англійцем М. Мюллером теорії “хвороби мови”, яка є причиною зародження міфів. У межах цієї теорії (натуралістичної, солярно-метеорологічної) божества уявлялися або солярними символами (М. Мюллер), або певними узагальненнями грозових явищ (А. Кун, В. Шварц) [7, с. 2]. З часом

індоєвропеїстика як наука висвітлила хибність теорії “хвороби мови” [10, с. 2]. Приблизно тоді ж, понад двісті років тому, У. Джонс, читаючи книгу релігійних гімнів арійських завойовників Індії Рігведу, дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоєвропейських мов – санскриту, давньоперської, латини, давньогрецької, кельтської, готської. Фактично мали чисто лінгвістичний характер, але спиралися на вивчення міфів роботи У. Джонса, Фр. Боппа, Я. та В.Грімм, Р. Раска та ін. Трохи пізніше починає формуватися метод так званої «лінгвістичної палеонтології» (термін введений А. Пікте), який полягав у співставленні назв природних об'єктів, які реконструювалися як загальноіндоєвропейські з географічними умовами, флорою і фауною того або іншого регіону. Звідси робляться висновки щодо мешкання загальних предків або окремих індоєвропейськомовних народів у визначеному регіоні [3, с. 2]. Так наприклад, важливим елементом індоєвропейської міфології вважають світове дерево. Це свідчить, що їх прабатьківщина була лісистим краєм. Точніше локалізувати її допомагають назви рослин і тварин, відтворені лінгвістами у пізньоіндоєвропейській мові. Рослини: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох. Тварини: вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, бобер, миша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерев, дятел, гуска-лебідь. Отже, рослинний і тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи.

На початку ХХ ст. була започаткована функціональна школа в етнології (К.Т. Пройс, М. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль тощо). Функціональна школа вперше відійшла від уявлень про міфологію як про феномен, який переслідує тільки пояснювальну мету [1, с. 3]. До цієї школи відноситься й один з найяскравіших дослідників індоєвропейської міфотворчості, Ж. Дюмезіль, але, нажаль і те, що становить сутність його відкриттів не вичерпує всього змісту індоєвропейської традиції.

Окремо слід виділити роботи Д.С. Расвського, оскільки їх відрізняє від загалу чітка й продумана методика, що особливо важливо для розкриття питань семантики стародавніх

пам'яток. Досліджуючи моделюючи роль міфу скіфської культури, вчений звернув особливу увагу її індоіранським корінням [13, с.14].

Серед антропологів, які користувалися св.-доцтвами Рігведи й Авести треба назвати Т. Пьоше та К. Пенка. Рігведа з Авестою засвідчили, що ознакою шляхетного походження давніх арійців та індоіранців вважалися світлий колір волосся і блакитні очі. Відтак, на думку Т. Пьоше, появи світлої пігментації сприяли особливі кліматичні умови болотяних рівнин у басейні Прип'яті, де і слід шукати праколіску індоєвропейців. Натомість К. Пенка слушно зауважив, що світло пігментований тип найчастіше зустрічається на узбережжі Балтійського моря, особливо в Скандинавії і на півночі Німеччини. Отже, ці території зі значно більшою вірогідністю слід розглядати як місця зародження світловолосих і блакитнооких індоєвропейських народів [11, с.68].

Найбільш ґрунтовно джерела міфології індоіранців застосовуються археологами. Серед тих, хто в тій чи іншій мірі звертається до них – В.Ф. Генінг, О.Ю. Кузьміна, К.Ф. Смирнов, Н.Л. Членова, Л.Л. Залізник, С.І. Берестнев, О.Ю. Захарова, Н.Н. Чередниченко, Б.Г. Жданович та багато інших.

Основою реконструкції етнічної історії та матеріальної культури індоіранців є стародавні писемні джерела – Авеста іранців і санскритські тексти індійців: Рігведа, Атхарваведа та Яджурведи. Використання цих вкрай складних джерел викликає значні труднощі в зв'язку з тим, що вони, по-перше, створені вже після залишення індоіранцями прабатьківщини і складаються не з описання живої культури, а лише зі згадувань про прабатьківщину і культуру прашурів, ускладнених міфологічними уявленнями; по-друге, створення самих пам'яток віддалено декількома сторіччями від часу їх письмової фіксації, що призвело до залучення більш пізніх інтерполяцій і появи лакун в текстах [2, с.11].

Отже, існує безліч концепцій, теорій та методологічних шкіл теоретичного осмислення міфотворчості індоєвропейських народів, представники яких звертаються до питань семантики індоіранських старожитностей. Нерідко автори дають простір фантазії, що призводить до висновків цікавих, але, по суті, бездоказових. Лише використовуючи загальні праці з первісних релігій й фольклору, писемні джерела, та спираючись на загально філософський принцип співвідношення загального, особливого й одиничного, можна відповісти на запитання соціальної та етнічної історії давніх індоіранців.

Мета статті проаналізувати методикку використання джерел міфології для етнічної

інтерпретації археологічних матеріалів та виявити специфічне відображення в цих джерелах діагностичних етнокультурних атрибутів.

Основний матеріал. Яким чином археологи залучають для своїх інтерпретацій джерела міфотворчості? Історіографічний аналіз дозволив умовно поділити наявну літературу на три групи:

- 1) за допомоги джерел міфотворчості іранців та індійців, дослідники шукають прабатьківщину індоєвропейців, намагаючись дослідити їх міграції і подальше розселення;
- 2) науковці намагаються дослідити матеріальне, духовне життя індоіранського суспільства за свідоцтвами Вед;
- 3) за допомоги численних міфологем, дослідники намагаються "проілюструвати" одну-дві ознаки, притаманні, на їх думку, саме індоіранцям, які повинні слугувати діагностичним етнокультурним атрибутом тієї чи іншої археологічної культури.

Виходячи з вищенаведеної класифікації, пропонуємо розглянути окремі мотиви й сюжети, які виступають «кодами» єдиної культурної системи давніх іранців та арійців.

Найдавніша частина Авести – «Гати», дуже відрізняються за формою та змістом від інших частин Авести. Вони дуже довго зберігалися в пам'яті і були записані вже після падіння держави перських царів Ахеменідів. Іраніст В.І. Абаєв порівняв свідоцтва «Авести» зі способом життя та релігією скіфів-кочовиків і зробив висновок, що автори «Гат» – вихідці з племінної периферії, що оточувала долини рік Амудар'ї і Сирдар'ї [5, с.238].

Вважається, що залишки індоарійської «поганської міфології» збереглися в першій книзі «Вендіада», що поетично викладає міфічну географію. На зміну від реальної географії, що спирається на знання частин світу, річок, гір, міфічна географія являє собою перелічення легенд за географічним принципом. За авестийською міфічною географією, Ахурамазда створює шістнадцять країн. Дослідники вважають прототипами міфічних держав реальні країни, виявити які іноді не вдається. [2, с.5].

В якості прикладу розглянемо наступне. Перша країна, створена Ахурамаздою – Аріан Ваджа біля прекрасної ріки Даїтія, але його ворог Ангро-Майн'ю зробив тут зиму, яка триває десять місяців, залишаючи для літа лише два. Деякі дослідники вважають це описанням арктичної області. Вони знаходять й у «Ведах» подібні згадки, тому вважають батьківщиною аріїв північ [2, с.90-91]. Відповідну гіпотезу можна знайти у відомій, але застарілій роботі Г.

Тілака «Арктична батьківщина у ведах», або в порівняно новій роботі з такою ж назвою російського індолога Н. Р. Гусевої. Легенди про прихід з легендарної північної прабатьківщини були проаналізовані й Г. М. Бонгард-Левіним та Е. О. Грантовським [10, с.27-31]. Важко сказати, чи стоять за цим міфом якісь згадки про місце первинного поселення, чи це міф, подібний до давньогрецького про державу гіпербореїв.

Друга країна, яку створив Ахурамазда – Гава, в якій проживають соди, ідентифікуються як область між давніми Оксом та Яксартом. Третя держава – Моура (давньоперс. – Маргуш, давньогрецьк. – Маріана) – територія одного з найдавніших міст Середньої Азії Мерва, в сучасній Туркменії [5, с.240]. В якості четвертої країни виступає Бахді, яку ототожнюють з областю, відомою давнім грекам як Бактрія (в цілому відповідає сучасному Афганістану). Назву п'ятої держави – Нісайя, що розташовувалася поміж Моуру і Бахді, – мають багато місцевостей та міст Ірану, але авестийська Нісайя розміщується поміж рік Моуру і Бахді (Мервом і Балхом), які знаходяться в Афганістані [2, с.28]. Шосту державу – Харайву – шукають у східній частині Ірану; вважають, що це відома в античному заході Арія (Аріана) – шістнадцята сатрапія перських царів. Можлива локалізація сьомої то восьмої країн, Вайкрта та Урва не з'ясована. У «Вендідаді» вказується, що в дев'ятій країні, яка розташовується на півдні моря, проживають веркани. За цим ім'ям й море називається Гирканським (суч. Каспійське). В десятій країні – Харахвайті – відбувається захоплення трупів в землі (страшний гріх за авестийською релігією). В якості одинадцятої країни і області Ахурамазда створив Хетумант (долина річки Хільменда, як вважають науковці). Дванадцята країна Авести – Рагу, в якій проживають три плем'я. Іраністи вважають, що це східна Мідія, на південь від Каспійських воріт. На які три плем'я вказується в «Вендідаді», не відомо. Локалізація двох наступних держав – Чахри і Варни не ясна. П'ятнадцята держава має назву Сім Хінду, її ототожнюють з Пенджабом. Остання країна розташовується біля витоків ріки Рангах, тут морозна погода. Таким чином, починаючи перелік створених Ахурамаздою країн з півночі, автор завершує описання світу північною державою, що розташовується в верхів'ях ріки, в місцевостях, які вражають морози [5, с.240].

Отже, свідчення міфічної географії доводять реальне практичне знання давніх іранців про зовнішній світ, поняття побудови світу й свого міста в цьому світі.

Сприйняття космічного й соціального порядку, духовну і матеріальну культури індоіранських народів яскраво характеризують Веди. Ці збірки (самхіти) заклинань, молінь та гімнів духам і богам, почали складатися на рубежі II – I тис. до Р.Х., коли арії просунулися в долину Гангу.

Найбільш архаїчний матеріал увійшов до збірки Рігведа. На основі її гімнів сучасні вчені відтворюють міфи, які дозволяють зробити висновки про тогочасне життя арійського суспільства. «Веди» містять імена більш ніж тридцяти богів, а в одній з «Вед» згадуються 3399 богів. Ці боги могли бути покровителями окремих родів та племен або божествами окремих етапів життя людини, культовими предметами (жертвни стіл та солома), озброєнням, елементами природи (ріки, гори, дерева, трави), або абстрактними поняттями, такими як Вач («Мова»), Адіті («Незв'язаність»), Тапас («Космічний жир»). Серед індійських богів зустрічаємо авестийських персонажів, напій Хому, і це нас не дивує, бо творцями обох міфологій був один народ.

Зараз науковці приводять численні цікаві міфологеми, які допомагають «проілюструвати» відповідний археологічний матеріал. Наприклад, в Авесті відображено уявлення про спорідненість всіх іраномовних народів: за легендою їх пращур Траетаона розділив землі між трьома синами: Сайрімой, від якого виникли савромати (в історичну епоху мешкали від дону до Уралу), Турой, від якого виникли туранці (Тураном називалася північна частина Середньої Азії), та молодшим сином – Іраджем, родоначальником жителів Ірану. Є в Авесті й переказ про переселення родоначальником Йімой свого народу на південь в зв'язку з перенаселенням та похолоданням [16, с.56]. Вертикальний вимір суспільних відносин теж знайшов своє віддзеркалення в індоєвропейському пантеоні. Ще у тридцятих роках лінгвіст-іраніст Е. Бенвеніст і фахівець в області порівняльного релігієзнавства Ж.Дюмезіль, помітили, що в ряді індоєвропейських традицій відображено три рівні суспільної ієрархії: жерці (брахмани), воїни (кшатрії), виробники (вайш'ї). Свідчення є бездоганними, верства в Індії позначались терміном «*varṇa*»(колір), в Ірані терміном «*pīstra*» (ремесло). Через наявність неарійського населення та у зв'язку з процесом розвитку міської цивілізації до трьох вище означених, додалась також і четверта суспільна верства – шудри (метиси, завойоване населення, без чітко визначених функцій) [2, с.151].

Деякі дослідники вважають, що символом брахмана була дерев'яна чаша для офірувань,

кшатрія – колісниця та зброя (лук, стріли, панцир, сокира), вайшів – ярмо та плуг. Вони досліджують кастовий розподіл на археологічних матеріалах України. У курганах III-II тис. до Р.Х. серед бідних поховань рядових общинників трапляються багаті – складної конструкції, де знаходять зброю (бойові сокири-молоти, булави, наконечники стріл) та колеса возів. Відомі могили жерців, в яких знайдено культові речі, в тому числі дерев'яні чаші для офірувань. Реконструювати культурний комплекс, властивий усім народам індоєвропейської мовної спільноти, а не лише їх східній індоіранській гілці дозволяють такі елементи міфології як згадувана стратифікація суспільства, своєрідна організація професійних воїнів, червоний колір як символ війни, військової верстви та жалю, пантеон богів тощо.

Ще одним розгорнуто-освітленим міфологічним мотивом у величезному арсеналі «індоіранських сюжетів» виступає легенда про виникнення всесвіту. Впровадження космічного порядку — який у ведах називався Ріта — є одним з основних наслідків акту творіння. Однак важко відтворити оригінал індоєвропейського міфу про створення світу: виглядає так, що світ започатковано парою близнюків *Manu («чоловік») і *Yemo («близнюк»); *Yemo став першим царем, а *Manu першим жерцем [9, с.34]. Ядром міфу є принесення в жертву *Yemo, яке здійснив *Manu. В результаті цього акту з тіла *Yemo утворились земля і небо, а разом з ними і суспільні стани. Однак тут слід виділити дві версії міфу: а) індоіранську, в якій віл чи бик (самець великої рогатої худоби) приноситься в жертву разом з *Yemo і з його тіла виникають всі інші тварини та різноманітні рослини; б) європейську в якій діє корова (самиця великої рогатої худоби), але її функція значно простіша — годувати і доглядати близнюків ще до створення світу. Міф розповідає про походження світу і про започаткування найбільш важливої людської інституції — жертвопринесення: перше жертвопринесення породило світ, а кожен наступний ритуал служить для його відновлення. Відмінність між двома версіями міфу вказує на культурні відмінності між індоіранськими скотарями та європейськими землеробами. Вони цінували худобу по-різному: для землеробів цінним було молоко, а скотарі мали від неї значно більше ніж тільки молоко і м'ясо — шкіру для одягу, торб, наметів, кістки для інструментів, послід для опалення і навіть сечу в якості антисептика [2, с.157]. Особливо цікавим є те, що цей міф у своїй основі є скотарським міфом, окремі елементи якого можна простежити на археологічних матеріалах Чор-

номорсько-Каспійських степів. Так, серед досліджуваних в цьому регіоні курганів катакомбної, бабинської та зрубної культур, привертає увагу цікавий атрибут тогочасного поховального ритуалу – спільна практика супроводу небіжчика рештками свійських тварин.

Суспільство аріїв, за письмовими джерелами, було в першу чергу суспільством скотарів, де корови та коні були головним багатством, і це червоною стрічкою проходить крізь всі тексти Рігведи й Авести. У Ригведі корова постає як небо та Індра – бог війни, грому, блискавки. Синонімом останнього в гімнах нерідко виступає бик – «неприборканий, міцний бик», «яскравий бик» (RV I, 10; IV, 18). Добре відомо, що жертвопринесення домашніх тварин широко практикувалися у індоіранців, хоча в часи складання як Рігведи так і Авести це вже було залишком минулого. Заратустра, як провідник нової віри, виступав проти масових кривавих жертвопринесень худоби та розливання священного напою хаоми, які були в практиці старого жрецтва. У ведичних аріїв і в більш пізні часи жертвопринесення тварин, яке називається пашубандха, залишається як один з найважливіших та обов'язкових компонентів в загальному ритуалі жертвопринесень, в тому числі й при захороненні померлих. З точки зору індоєвропейської приналежності скотарських племен бронзового віку, особливий обряд поховання тварин може розглядатися як персоніфікована жертва певному божеству присвяченої йому тварини. У поховальній практиці були задіяні певні види свійських тварин, причому у чітко визначеній формі та способі використання в системі ритуалу [12, с.184]. Поховання тварин в окремих могильних спорудах, що супроводжувалися зведенням насипу/досипки, свідчать про їхній особливий статус у релігійно-міфологічних уявленнях ранніх скотарів [6, с.125]. Водночас характерною рисою деяких катакомбних культур (КК) виступає інший варіант використання тварин у поховальному ритуалі, що археологічно фіксується у вигляді укладених разом черепа та кісток кінцівок великої рогатої худоби (бика або коня), розміщених переважно на дні вхідних шахт катакомб і отримав в літературі назву «шкура» або «опудало». Наявність подібних решток у похованнях людей можуть розумітися як індивідуальна жертва, що повинна була забезпечити потойбічне існування небіжчика. Відповідна традиція поширена також у межах культурної області Бабине, однак не повсюдно, а лише в ареалі Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК), та набуває продовження й розвиток у зрубній культурній традиції, причо-

му переважно в бережнівсько-маївській зрубній культурі (БМЗК), що може розглядатися як відображення загальної складної системи поховального культу у різних індоіранських племен, який визначав різноманітне ставлення до померлих та включав широке коло поховальних звичаїв та ритуалів.

Висновки. Вже вказувалося на те, що для етнічної ідентифікації будь-яких археологічних матеріалів з історично відомим етносом необхідно ототожнення в межах вузької системи – коли письмові пам'ятки порівнюються з археологічними межах пам'ятки або археологічної культури. Тому для дослідників важливо прослідкувати зміну етнічних індикаторів, до яких відноситься поховальний обряд, культ якоїсь тварини, гончарні традиції. Відповідно, дослідники, які мають справу з достатньо добре реконструйованими залишками могильних споруд можуть провести їх порівняльний аналіз з віруваннями індоіранців, які нам відомі за письмовими джерелами, що дозволяє виявити не тільки паралелі, але й прямі збіги. Таким чином, письмові джерела та пам'ятки міфотворчості, які надійшли в розпорядження дослідників у вигляді релігійних текстів Рігведи та Авести можуть зробити свій внесок у розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з ранньою історією індоіранських племен. Так, деякі науковці вбачають в свідцтвах так званої «міфічної географії» вказівки на реальні місця знаходження. Крім того, це єдині джерела, які дають нам свідцтва про складний та яскравий світ індоіранських вірувань та релігійних уявлень. Однак, треба пам'ятати про те, що книги склалися протягом тисячоліття, тому важко виділити найбільш архаїчний матеріал, який цікавить нас в першу чергу. Порівняльний аналіз археологічних джерел з віруваннями індоіранців, дозволяє виявити не тільки особливості тогочасного життя відповідного суспільства, а й ставити питання про ототожнення населення степів з якоюсь частиною індоіранських племен. Але цей вид джерел вимагає кропіткого аналізу і надзвичайної обережності при використанні наявної інформації і в ні якому разі не допускає безпосередньої екстраполяції тих ремінісценцій щодо культури пращурів на прабатьківщині, які донесені індоіранською традицією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берестнев С.И. Захоронения животных у племен катакомбной общности / С.И. Берестнев // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: матер. междунар. науч. конф., 1 – 3 марта 1995 г.: тезисы докл. – Х., 1995. – С. 19-20.
2. Бонгард – Левин Г.М. От Скифии до Индии / Бонгард – Левин Г.М., Грантовский Э.А., – М., 1974.
3. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. – Тбилиси, 1984. – Т.2.
4. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен / В.Ф. Генинг // СА. – 1977. – № 4. – С.53-73.
5. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Дюмезиль Ж. – М., 1986.
6. Захарова Е.Ю. Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции / Е.Ю. Захарова // Взаимодействие и развитие древних культур Южного пограничья Европы и Азии: матер. междунар. науч. конф. – Саратов-Энгельс, 2000г. – С. 125-127.
7. Зварич І.М. Міфологічна парадигма художнього мислення: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.01.06 «Філологічні науки» / Зварич І.М. – К., 2003. – 35 с.
8. Зданович Д.Г. Жертвоприношения животных в погребальном обряде населения степного Зауралья эпохи средней бронзы: автореф. дис. на соискание науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Исторические науки» / Зданович Д.Г. – Екатеринбург, 2005. – 20 с.
9. Кейпер Ф.Б.Я. Труды по ведийской мифологии / Кейпер Ф.Б.Я. – М.: Наука, 1986.
10. Конча С.В. Проблема происхождения индоевропейцев (анализ концепций): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 26.001.01 «Историчні науки» / Конча С.В. – К., 1999.
11. Кузьмина Е.Е. Культурная и этническая атрибуция пастушеских племен Казахстана и Средней Азии / Е.Е. Кузьмина // ВДИ. – 1988.– № 2. – С.35-59.
12. Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре / Р.А. Литвиненко // Степи Евразии в древности и средневековье: матер. междунар. науч. конф. – СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2002. – С.183-189.
13. Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры / Раевский Д.С.– М.: Наука, 1985.
14. Чердніченко Н.Н. О роли колесного транспорта в быту и погребальном обряде степных племен в эпоху бронзы / Н.Н. Чердніченко // Духовная культура древнего населения Украины: междунар. научно-практ. конф., 3-5 окт. 1989 г.: тезисы докл. – К: Ин-т археологии АН УССР. – С. 53-55.
15. Черленок Е.А. Погребальный обряд начальной поры эпохи поздней бронзы Волго-Уральского региона: автореф. дис. на соискание науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Исторические науки» / Е.А. Черленок. – СПб, 2005. – 24 с.
16. Polome C. Edgar. The Gods of the Indo-Europeans / Polome C. Edgar // The Mankind Quarterly, Vol.XXI. – №.2. – 1980.